

De aard van het beestje – kenmerken van het neoliberalisme

Vóór de Verandering¹

De in het eerste hoofdstuk beschreven problemen en tegenstellingen zijn er niet toevallig. Zij hebben veel zo niet alles te maken met de manier waarop onze maatschappij is ingericht. In dit hoofdstuk gaan wij in op enkele kenmerken van de heersende neoliberale economische orde.

1 Problemen worden niet echt opgelost

De in het voorgaande hoofdstuk gesignaleerde ontwikkelingen zijn voor het overgrote deel al lang bekend. Er zijn zelfs nieuwe wetenschappelijke disciplines ontwikkeld die zich met deze vraagstukken bezighouden. Voorbeelden daarvan zijn ontwikkelingsstudies en milieukunde. Voor veel problematische vraagstukken geldt dat ze afdoende zijn bestudeerd en dat het handelingsperspectief bekend is. Zo weten we al sinds decennia welke menselijke basisbehoeften, uit oogpunt van **sociale** duurzaamheid, erkend en vervuld moeten worden. En ook welke voorzieningen daarvoor geschapen dienen te worden op bijvoorbeeld het gebied van sociale zekerheid en arbeidswetgeving. Sinds Rio en met name sinds Kyoto zijn veel kwesties met betrekking tot **ecologische** duurzaamheid in kaart gebracht. Ook zijn er principeafspraken gemaakt die betrekking hebben op uiteenlopende beleidsvelden. Sinds decennia bestaat er in brede kringen consensus over de noodzaak dat transnationale ondernemingen meer werk van duurzaamheid dienen te maken.

Tot op zekere hoogte is dit soort zaken in beleid omgezet, waarbij aanwijsbare successen zijn geboekt. Zo is in veel westerse landen de bestaanszekerheid van mensen in wetten verankerd en door voorzieningen gegarandeerd. Ook op milieugebied zijn een aantal niet onbelangrijke stappen voorwaarts gedaan, bijvoorbeeld op gebied van de cfk's (drijfgassen) en van 'zure regen'. De Wereldbank en het IMF laten zich erop voorstaan dat zij eraan werken de structurele aanpassingsprogramma's (SAP's) een 'menselijk gezicht' te geven. En veel particuliere ondernemingen voeren het 'maatschappelijk ondernemen' hoog in het vaandel.

Dat alles neemt niet weg dat een groot aantal mondiale problemen nog steeds niet is opgelost, integendeel. Ondanks vijftig jaar ontwikkelingssamenwerking is de armoede in de wereld groot gebleven, zo niet groter geworden. Het bestaan van veel mensen is zelfs uitzichtlozer geworden, want er lijkt voor landen in bijvoorbeeld Afrika bezuiden de Sahara en Midden-Amerika geen uitzicht op echte ontwikkeling. In de meeste landen van Oost-Europa heeft er ten gevolge van de geforceerd doorgevoerde liberalisering een verslechtering van het levenspeil en de bestaansvoorwaarden plaatsgevonden.

Het neoliberalisme leidt ook op het gebied van natuur en milieu op tal van plaatsen tot kritieke situaties. Landbouwgronden en viswater worden aangetast, de biodiversiteit neemt af, de vernietiging van oerwouden gaat voort, en van de in Kyoto afgesproken vermindering van de CO₂-uitstoot is voornamelijk geen sprake. Bij het IMF en de Wereldbank lijkt men zich vooral bezig te houden met het doorvoeren van cosmetische beleidsveranderingen. En de gedragscodes waar de internationale ondernemingen zich op papier op vastleggen, hebben voor zover het hun internationaal optreden betreft nog steeds een vrijblijvend karakter.

¹ Hoofdstuk 2 uit: *Vóór de Verandering – Alternatieven voor het Neo-liberalisme*. Amsterdam, 2001, XminY;

Het uitblijven van structurele oplossingen voor eerder genoemde knelpunten komt niet voort uit gebrek aan deskundigheid of middelen - beide zijn in ruime mate voorhanden. In een land als Nederland bestaat onder brede lagen van de bevolking een zekere bereidheid om zich met dit soort vraagstukken bezig te houden. Het uitblijven van antwoorden op de grote uitdagingen van deze tijd heeft volgens ons alles te maken met de aard van het kapitalistisch systeem, en met name de neoliberale variant daarvan.

2 Oorsprong neoliberalisme

Het neoliberalisme is niet iets van de laatste jaren. Het vindt zijn oorsprong bij 'oude' economen als (in de jaren dertig en veertig) Von Hayek. In de jaren zestig en zeventig is een groep van 'monetaristische' economen, onder leiding van Milton Friedman en verbonden met de Universiteit van Chicago (vandaar de benaming '*Chicago Boys*'), zeer invloedrijk geworden, onder meer als adviseurs van generaal Pinochet in Chili.

Op beleidsmatig niveau is het neoliberale denken momenteel sterk dominant. In dit verband wordt wel gesproken van de 'Washington Consensus'. Met die term wordt gerefereerd aan een aantal in Washington gevestigde instellingen die vanaf eind jaren zeventig een belangrijke rol hebben gespeeld bij het bevorderen van het vrije-marktbeleid. Tegen de achtergrond van een recessie die zich in die jaren en de jaren tachtig uitte in het oplopen van staatsschulden, hoge inflatiecijfers en een grote structurele werkloosheid, bepleitten de neoliberalen een beleid waarin de overheid terugtreedt ten gunste van de markt. Tot de instellingen die dit beleid promootten behoren het IMF, de Wereldbank, het Amerikaanse ministerie van Financiën, het *Federal Reserve System* ('centrale bank') en een beperkt aantal invloedrijke politieke lobbygroepen en 'denktanks' die worden gefinancierd door grote banken en transnationale ondernemingen. Daarbij moet men onder meer denken aan de *Council on Foreign Relations*, de Bilderberg-groep, de Trilaterale Commissie, het *World Economic Forum* en het (Britse) *Royal Institute of International Affairs*. Deze fora bestaan in de meeste gevallen al decennialang. Van wat recenter datum is de *Transatlantic Business Dialogue* (TABD). Deze stelt zich ten doel om belemmeringen voor het bedrijfsleven in de Atlantische regio's te doen verdwijnen. De TABD organiseert jaarlijks een grote meerdaagse bijeenkomst waaraan naast *captains of industry* ook politici en hoge ambtenaren uit de Europese Unie en de Verenigde Staten deelnemen. In de praktijk blijkt de invloed van transnationale ondernemingen op het beleid zeer groot, terwijl democratisch gekozen parlementen meer en meer buitenspel komen te staan – of zichzelf buitenspel laten zetten.

De '*Washington Consensus*' staat voor een economisch beleid dat gekenmerkt wordt door de combinatie van vrijhandel, strikt begrotingsbeleid (met tegelijkertijd belastingverlagingen voor de grote ondernemingen en voor de rijken), vrij verkeer van kapitaal, deregulering van de economie en minder interventies van de overheid, en de verkoop van staatsbedrijven aan het particuliere bedrijfsleven. Op sociaal gebied wil men betaling van de kosten van voorzieningen door de gebruikers, en commercialisering van publieke goederen en diensten. Ecologische en sociale aspecten komen op de tweede plaats, omdat ze niet meegewogen worden in de kosten-batenanalyse die ten grondslag ligt aan het ondernemen. 'De tucht van de markt' is een in kringen van neoliberalen veel gehoorde uitdrukking: de volstrekt vrije markt als medicijn voor alle economische kwalen.

Het neoliberalisme heeft een enorme invloed gekregen tijdens de regeringen van Thatcher in het Verenigd Koninkrijk en Reagan in de Verenigde Staten. Maar al eerder werd 'het recept' toegepast in enkele ontwikkelingslanden, met name in het Chili van dictator Pinochet. Nadat het neoliberalisme de economisch ontwikkelde landen in haar greep kreeg, zette de expansie zich voort richting Tweede en Derde Wereld (respectievelijk Oost-Europa en de ontwikkelingslanden). De bevolking

van deze landen had zo goed als niets te kiezen. In vrijwel alle gevallen werd de toegang van deze landen tot extern kapitaal aan voorwaarden gebonden (zoals bezuinigingen, privatisering, opheffen van handelsbelemmeringen en dus ook vrije export en import). Alleen de landen die hun economie herstructureerden volgens de criteria van het IMF (de neoliberale receptuur) kregen de 'helpende hand' toegestoken.

Voorals sinds de Azië-crisis van 1997, groeit er zelfs in de hoogste beleidskringen twijfel over de effectiviteit van het neoliberale model. Ook in de machtigste landen stopt de economische groei, nemen winsten af, komen ondernemingen en particulieren in betalingsproblemen, en dalen de beurskoersen. Dat neemt de dominantie van het neoliberale beleid niet weg. Wel zijn er steeds meer stemmen die, ter linker zijde, twijfels uiten ten aanzien van verdere privatisering en commercialisering; ter rechter zijde gaan er, zeker in de Verenigde Staten, stemmen op die pleiten voor protectionisme en zelfs isolationisme.

3 Excessen of essentie?

Veel Nederlanders hebben, als het gaat om het niveau van individuele consumptie, geprofiteerd van het neoliberale beleid. Voor de mensen in de meeste ontwikkelingslanden ligt de situatie heel anders. De door het IMF en de Wereldbank opgelegde structurele aanpassingsprogramma's waren vooral bedoeld om het monetaire hoofd boven water te houden (en te voldoen aan de schuldverplichtingen aan ontwikkelde landen en particuliere banken). Dat had, zoals we eerder al aangaven, ernstige gevolgen voor de grote massa van de bevolking. Daarnaast heeft het beleid in veel gevallen ook tot een verzwakking van de economieën van die landen geleid. Via de schuld- en rentebetalingen is veel rijkdom weggevloeid. Nog altijd hebben de ontwikkelingslanden een schuld van ruim 2.500 miljard dollar. Ter vergelijking: de totale officiële ontwikkelingshulp bedraagt per jaar rond de 50 miljard dollar. In Afrika bezuiden de Sahara waren in 1999 de schulden even hoog als driekwart van het totale bruto nationaal product van deze landen, en ruim twee keer zo hoog als hun totale inkomsten van uitvoer van goederen en diensten (inclusief de inkomensoverdrachten door de vele in het buitenland werkende Afrikaanse arbeiders). Inmiddels wordt de buitenlandse schuld (*external debt*) daar als een eeuwige schuld (*eternal debt*) gezien.

Het is dan ook niet voor niets dat de roep om een einde te maken aan dit straffe beleid, zeker in de ontwikkelingslanden, steeds luider wordt. In het Westen wordt daar ook voor gepleit door onder andere niet-gouvernementele organisaties, vakbonden, politieke partijen en de kerken. De campagne Jubilee 2000, onder meer gericht op kwijtschelding van de schulden van ontwikkelingslanden, kreeg wereldwijde steun. Voor een deel van de critici gaat het om het bestrijden van de uitwassen van een systeem dat zij als zodanig positief beoordelen. Anderen gaan ervan uit dat we hier niet te maken hebben met de excessen maar met de essentie van het kapitalistisch systeem, dat vervangen dient te worden door een economie die in dienst staat van de bevolking.

4 Enkele kenmerken van het neoliberalisme

Het neoliberalisme staat voor een vorm van kapitalisme waarin de vrije markt wereldwijd voorrang krijgt boven de andere maatschappelijke instituties (zoals de overheid), alle belemmeringen voor die markt worden opgeruimd, en de economische macht bij het transnationale particuliere bedrijfsleven ligt. Het is een ideologie, een geloof, dat die vrije markt en het onbeteugelde particuliere bedrijfsleven als de meest rationele maatschappelijke krachten ziet. Het is ook een cultuur waarin materialisme en eigenbelang de hoogste waarden zijn; de grote invloed daarvan zien wij in de wijze waarop mensen omgaan met elkaar en met de natuur. In het hierna volgende wordt vooral aandacht gegeven aan de politiek-economische kenmerken van dit systeem.

4a Economische mondialisering

Het neoliberalisme manifesteert zich het duidelijkst als een speciale manier van economische integratie van alle landen en volkeren in één wereldsysteem, ook wel globalisering of mondialisering genoemd. Voor alle duidelijkheid: integratie op zich is niet het probleem, wel de wijze (tempo, omvang, hiërarchisering, verspilling) waarop dat proces momenteel plaatsvindt, en de gevolgen die dat heeft. Het proces van integratie doet zich voor binnen verschillende economische sferen.

De monetaire sfeer: Op monetair gebied is de integratie van de wereldeconomie het verst gevorderd. Het financieel kapitaal flitst de hele wereld rond, op zoek naar de meest rendabele aanwending. Per dag gaat er naar schatting vijfduizend miljard gulden over de aarde, waarvan ongeveer 95 procent speculatief van aard is. Deze permanente zoektocht naar maximale winstgevendheid bepaalt in belangrijke mate de levensomstandigheden van mensen in de verschillende delen van de wereld. Ten gevolge van bijvoorbeeld de Azië-crisis die in 1997 uitbrak, verloren naar schatting 200 miljoen mensen hun werk, inkomen en toegang tot voorzieningen. Deskundigen wijzen erop dat juist de invloed van het flitskapitaal op de economische crisis die zich in de betreffende landen voordeed (en die in veel gevallen samenhang met het gebrekkig functioneren van nationale banken en financiële instellingen) catastrofaal is geweest. De desastreuze rol van het flitskapitaal maakt dat de roep om invoering van een Tobin-tax (een belasting van 0,1 tot 0,5 procent op grensoverschrijdende financiële transacties) zowel uit gematigd linkse als radicale hoek steeds sterker wordt. Daarbij wordt geredeneerd vanuit een win-win-scenario: invoering van de Tobin-tax vormt een eerste kleine barrière voor de vrijwel onbeperkte vrijheid van het flitskapitaal terwijl de inkomsten uit een dergelijke belasting voldoende zouden zijn om een aantal urgente mondiale problemen (schuldenlast ontwikkelingslanden, basisvoorzieningen voor iedereen) op korte termijn op te lossen.

De creatie van (nieuw) geld is steeds minder het domein van de publieke overheden en steeds meer van transnationale particuliere ondernemingen. De geldschepping vindt plaats op een schaal en in een tempo die grote risico's met zich meebrengen voor de stabiliteit van de wereldeconomie. In dit verband wordt ook wel van 'casino-economie' gesproken. Bovendien bevordert de geldcreatie bepaalde vormen van overproductie en overconsumptie die bedreigend zijn voor de toekomst van de mens en de natuur. De torenhoge rendementen in het financiële circuit trekken kapitaal weg uit de productieve sectoren, in het bijzonder uit de productie van goederen en diensten die prioritair zouden moeten zijn uit het oogpunt van bevrediging van de basisbehoeften van mensen, en van natuur- en milieubehoud. En dat terwijl in dat circuit nauwelijks meer dan 'gebakken lucht' wordt voortgebracht. De centrale rol die het geldstelsel inneemt, genereert een aantal tegenstellingen: de belangen van het individu komen tegenover die van de samenleving te staan; de belangen van de samenleving botsen met het verantwoord omgaan met natuur en milieu. Deze tegenstellingen zijn onoplosbaar zolang het winstprincipe de leidraad vormt voor de productie van goederen en diensten.

De handelssfeer: Ook in de sfeer van handel is de mondiale integratie ver gevorderd. Lokale en regionale, zelfs nationale economieën worden meer en meer bepaald door ontwikkelingen op de wereldmarkt. Verreweg het grootste deel van de handel concentreert zich tussen en binnen de drie economisch meest ontwikkelde gebieden van de wereld, tevens hoofdgroepen van de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO of OECD in het Engels): Noord-Amerika, West-Europa, en Japan. En een derde van de wereldhandel wordt gevormd door onderlinge leveranties binnen de transnationale ondernemingen. Maar ook de economieën van andere landen en volkeren worden in toenemende mate bepaald door de processen van vraag en aanbod op de wereldmarkt. Steeds meer mensen en landen produceren vooral voor anderen en minder

voor zichzelf. Daardoor wordt de onderlinge concurrentie feller. Vanuit het oogpunt van voedselzekerheid of van milieubelasting leidt dit systeem, dat is gebaseerd op voortdurende schaalvergroting, tot grote risico's: steeds vaker zullen lokale verstoringen mondiale consequenties hebben.

De productie: Ook binnen de productie is sprake van verreгаande integratie. Bij productieprocessen (van goederen én diensten) wordt gebruik gemaakt van natuurwaarden en van menselijke energie (al of niet in 'gestolde' vorm van bijvoorbeeld halffabrikaten) afkomstig uit heel de wereld. Steeds meer eindproducten zijn praktisch het resultaat van ketenproducties die wereldomspannend zijn. Dat verhoogt de kwetsbaarheid van lokale en regionale economieën, wij zien dat op dit moment bijvoorbeeld in de agrarische sector. Het overgrote deel van de wereldproductie vindt overigens binnen de OESO-landen plaats, in het bijzonder: Noord-Amerika, de Europese Unie en Japan. Door het economisch open-grenzenbeleid, dat in veel gevallen dwingend opgelegd is aan landen in het Zuiden, kunnen deze in veel gevallen hun economieën niet diversifiëren, waardoor ze niet in staat zijn uit hun ondergeschikte en afhankelijke positie te breken.

De consumptie: Wereldwijd staan mensen onder invloed van een aanbodeconomie waar een sterke stimulans tot (over-)consumptie van uitgaat. Het aanbod volgt niet de vraag, maar de vraag het aanbod. De sterk stijgende consumptie van luxegoederen in landen van het Noorden en het Zuiden vormt in toenemende mate een sta-in-de-weg waar het gaat om de bevrediging van basisbehoeften van de meerderheid van de wereldbevolking, die in de zuidelijke landen leeft. Concreet betekent dit dat een groeiende groep van de armen wel toegang heeft tot kleurentelevisies en stereo-installaties, maar niet tot onderwijs, gezondheidszorg en veilig drinkwater. Consumptie wordt *fun* (althans voor hen die het kunnen betalen) en heeft dan steeds minder te maken met bevrediging van basisbehoeften. Daarbij vindt er wereldwijd een toenemende homogenisering plaats van de aard van de te consumeren goederen en diensten: Nike, Coca-Cola en Sony veroveren de hoofden en de harten van de consument.

De arbeidsmarkt: De wereld ontwikkelt zich ook als één arbeidsmarkt, waarbij iedereen die niet over kapitaal beschikt als loontrekkende beschikbaar dient te zijn voor werk in de financiële sector, de productie, de handel en de distributie van goederen en diensten. De mensen die loonarbeid verrichten staan wereldwijd in concurrentie met elkaar omdat het kapitaal daar investeert waar de benodigde fysieke en personele infrastructuur aanwezig zijn en de kosten het laagst zijn. Terwijl het kapitaalverkeer door politieke besluitvorming 'vrij' gemaakt is, wordt de mobiliteit van arbeid drastisch ingeperkt door de elites van de economisch meest ontwikkelde landen. Dit is een van de meest in het oog springende inconsistenties van het dominante economische systeem, dat berust op enerzijds vrijheid voor ondernemers en anderzijds regulering van de factor arbeid. Maar mensen in nood laten zich niet gemakkelijk tegenhouden. Niet voor niets zitten de regeringen van de meest ontwikkelde landen met de handen in het haar vanwege de toenemende migratie van mensen uit politieke en economische crisisgebieden.

4b Primaat van het kapitaal

Het neoliberalisme kenmerkt zich wereldwijd door het primaat van het kapitaal tegenover de factor arbeid en de politiek. De ontwikkeling van de wereldeconomie wordt bepaald door de beschikkingsmacht van particulieren over geld, mensen en goederen. Binnen de huidige wereldconjunctuur is sprake van een voortdurende concentratie van economische (en daarmee ook politieke en culturele) macht in handen van een steeds kleiner aantal private ondernemingen. Dit proces vormt een bedreiging voor de bestaande democratische stelsels. Binnen Nederland staat het

proces van privatisering van publieke diensten en bedrijven (de sociale zekerheid, de arbeidsvoorziening, de telecommunicatie, de gezondheidszorg, het onderwijs e.d.) nauwelijks principieel ter discussie. Politieke en maatschappelijke vormen van controle op kapitaalverkeer worden afgebouwd, waarbij marktwerking als leidend principe wordt beschouwd. 'Marktwerking' wordt vrij kritiekloos als synoniem gezien voor kwaliteit en efficiency, terwijl de overheid en haar apparaat geassocieerd worden met verspilling en bureaucratie. Politiek is onder invloed van de neoliberale ideologie verworden tot de kunst van het managen en boekhouden. Paars I en II zijn het logische product van het proces van depolitisering dat zich de afgelopen tientallen jaren heeft voorgedaan binnen de Nederlandse politiek.

4c Groeidwang

Een ander belangrijk kenmerk van het neoliberalisme is dat het onlosmakelijk verbonden is met het principe van voortdurende economische groei. Bedrijven moeten permanent en maximaal presteren op straffe van ondergang. Permanente en maximale afzet is dan ook noodzakelijk. Onze maatschappij is één grote behoeftenschepperij geworden. En permanente schaalvergroting en intensivering van het gebruik van menselijke en natuurlijke hulpbronnen zijn onvermijdelijk. Impliciet wordt ervan uitgegaan dat het mondiale systeem van productie van goederen en diensten geen fysieke of milieugrenzen kent. Dat neemt niet weg dat de groei geconcentreerd is in bepaalde landen en regio's en met name ten goede komt aan de midden- en bovenlagen van de wereldbevolking. Dat maakt het belangrijk in te gaan op een aantal aspecten.

Uitsluiting: De groei van de wereldeconomie gaat, zoals we zagen, ten koste van een groeiend aantal mensen in de wereld die uitgesloten zijn van volwaardige deelname aan de economie, hetgeen ondermeer tot uitdrukking komt in de toenemende ongelijkheid in inkomens.

Ecocide: Daarnaast gaat de groei van de wereldeconomie op veel plaatsen stelselmatig ten koste van natuur en milieu. Door verschillende deelprocessen (als bijvoorbeeld uitputting van grondstoffen, uitstoot van CO₂ en afbraak van biodiversiteit) wordt het ecosysteem fundamenteel bedreigd. De gevolgen daarvan zijn het duidelijkst voelbaar voor de armere lagen van de wereldbevolking.

Schaarste: Binnen de huidige wereldeconomie hoeft theoretisch geen schaarste meer te bestaan aan middelen ter bevrediging van basisbehoeften. In de praktijk doet die schaarste zich wel voor. Miljoenen mensen lijden nog honger. Dat is in de eerste plaats een kwestie van verdeling van financiële en economische middelen. Armoedebestrijding door middel van rijkdombestrijding is in dit opzicht hard nodig.

Kwetsbaarheid: De wijze waarop de economische groei tot stand komt (moordende concurrentie, voortdurende geldschepping, voortdurende schaalvergroting in landbouw en industrie, wereldwijde onderlinge afhankelijkheid op het vlak van productie, technologie en distributie, toenemend wantrouwen en groeiende tegenstellingen tussen ingesloten en uitgesloten, en fundamentele aantasting van natuur en milieu) leidt zowel in economisch en politiek als ook in ecologisch en cultureel opzicht tot een verhoogde kwetsbaarheid van het systeem als zodanig. Termen als 'balloneconomie' en 'casino-economie' zijn daar de uitdrukking van. De Duitse socioloog Beck typeert de moderne westerse samenleving als een risicosamenleving. Er zou sprake zijn van een soort megamachine waarin alles geregeld en verzekerd is, behalve de onzichtbare en niet rationeel te calculeren of te bestuderen hyperrisico's zoals milieurampen (Tsjernobyl of El Niño), mogelijke nieuwe wereldoorlogen en dergelijke. Deze losgeslagen megamachine - de *invisible hand and foot*: 'de hand die stuurt, de voet die trapt' - verwoest traditionele menselijke verbanden en

werpt mensen op zichzelf terug. Ook ons persoonlijk leven wordt, of we dat nu leuk vinden of niet, steeds meer beïnvloed door het proces van mondialisering.

4d Kapitalistische economie

Zoals gezegd is het neoliberalisme een vorm van kapitalisme. Dat betekent onder meer dat het systeem onderhevig is aan de 'normale' kapitalistische principes als maximalisering van winsten en accumulatie van kapitaal, concurrentie en dominantie van de ruilwaarde van producten. Daarbij wordt het systeem gekenmerkt door processen van concentratie en centralisatie van kapitaal.

Maximalisering van winsten en van accumulatie van kapitaal: Dit vormt de belangrijkste drijfveer voor het economisch handelen. Dit principe staat, zoals we al eerder constateerden, op gespannen voet met bijvoorbeeld het principe van duurzaamheid. Het impliceert ook de tendens naar minimalisering van kosten. Dat betekent onder andere dat steeds gezocht wordt naar mogelijkheden om de loonkosten te drukken, arbeidsvoorwaarden te flexibiliseren, kosten af te wentelen op de maatschappij (zodat de staat er voor opdraait), of bepaalde kosten onzichtbaar te maken (zoals in de sfeer van natuur en milieu en in die van de zorg). Bijzonder voor de neoliberale variant van het kapitalisme is dat alles waarvan de waarde niet in geld uit te drukken is, steeds meer ondergeschikt wordt gemaakt aan het streven naar winst en vermogen.

Concurrentie: Tot de belangrijkste drijfveren van het kapitalisme behoort de noodzaak om te concurreren met andere ondernemingen en personen. Daarbij gaat het niet alleen om de strijd tussen ondernemingen, om maximalisering van winsten en vermogens, maar ook tussen individuen om bijvoorbeeld arbeidsplaatsen of promotiekansen. Het neoliberalisme versterkt deze drang naar concurrentie, waardoor het begrip solidariteit en concrete uitingen daarvan steeds verder weggedrukt dreigen te worden.

Dominantie van ruilwaarden over gebruikswaarden: Dit is een ander kenmerk van het dominante economische systeem; niet de (gebruiks-)waarde van goederen en diensten staat voorop, maar de maximalisering van winsten ten behoeve van particuliere kapitaalbezitters. Daarbij wordt getracht om alles wat 'vermarkt' kan worden tot object van winstmaximalisering te maken, tot en met eicellen, embryo's, intellect en kunstzinnigheid toe. De productie en consumptie van onnodige consumptiegoederen die ten behoeve van de bovenlaag een groot beslag leggen op mens- en natuurwaarden, gaan aantoonbaar ten koste van de bevrediging van basisbehoeften van een meerderheid van de bevolking in landen in het Zuiden. Het huidige systeem leidt ook tot verre gaande beperkingen in het gebruik van intelligentie of artistieke vaardigheden. Dat is logisch binnen een context waarin de waarde van alles wat ons dierbaar is, gereduceerd wordt tot geld en kapitaal. Deze logica leidt er bijvoorbeeld toe dat onbetaalde zorgarbeid (als huishoudelijke arbeid) niet als economische activiteit beschouwd wordt en dat milieu- en gezondheidseffecten van productie en consumptie niet zichtbaar worden als kostenposten. In zijn algemeenheid kan geconcludeerd worden dat de gehanteerde rekenen een zeer eenzijdig en partieel beeld geven van de opbrengsten en kosten van productie. Waar veel nationale rekeningen op dit moment een groei van de nationale productie en consumptie signaleren zou er wel eens sprake kunnen zijn van 'negatieve groei' wanneer alle werkelijke kosten verdisconteerd zouden worden. Het bestaande economisch systeem is op verkeerde gronden gebaseerd.

Concentratie van kapitaal: Dit is de logische uitkomst van het kapitalistische productiesysteem. Steeds minder transnationale ondernemingen krijgen een steeds grotere beschikkingsmacht ten koste van het midden- en kleinbedrijf en de werknemers. Onder het

neoliberalisme wordt dit concentratieproces vergemakkelijkt doordat politieke en maatschappelijke controle op kapitaalstromen als ongewenst en ontoelaatbaar wordt beschouwd. De dominantie van de betreffende transnationale ondernemingen strekt zich ook uit over regeringen. Binnen het neoliberale systeem hebben kapitaalbezitters praktisch gezien vrij spel. Politieke stromingen als de sociaal-democratie, die zich in de twintigste eeuw inspanden om de vrijheid van het kapitaal te reguleren, leggen zich tegenwoordig neer bij de dominantie van de markt. Bovendien heeft het bedrijfsleven haar positie kunnen versterken doordat zij direct of indirect controle uitoefent over instituties op het gebied van wetenschap, cultuur en de media. Door het verlies aan zeggenschap over economische aangelegenheden wordt het domein van de parlementaire democratie steeds verder ingeperkt.

Centralisatie van kapitaal: De concentratie van kapitaal heeft belangrijke consequenties voor de ontwikkeling van de infrastructuur en de relatie tussen wonen en werken. Het handelen (produceren, administreren, verhandelen, distribueren) van ondernemingen vindt steeds meer plaats in grote fysieke eenheden. Er is dus sprake van centralisatie van kapitaal. In een groot aantal sectoren is door deze schaalvergroting het kleinbedrijf met al zijn mogelijkheden (wat betreft de landbouw bijvoorbeeld op het gebied van zelfvoorziening en voedselzekerheid) aan het verdwijnen.

4e Eindigheid van het neoliberalisme

Het uitwerken van alternatieven voor het neoliberalisme is niet alleen een kwestie van wenselijkheid maar ook van noodzakelijkheid. De kapitalistische wereldeconomie is namelijk gebaseerd op structurele interne tegenstellingen die maken dat het systeem niet alleen moreel verwerpelijk is, maar ook buitengewoon kwetsbaar voor conjuncturele en structurele crises. Dat maakt dat de prijs die de mensheid betaalt voor het in stand houden van het kapitalistisch wereldsysteem onaanvaardbaar hoog is.

Over de vraag welke specifieke factor bepalend is voor het uitbreken van crises in het kapitalisme bestaan verschillende opvattingen. De stroming die aangeduid wordt als de 'theoretici van de tendentiële daling van de winstvoet' legt de nadruk op de technologische ontwikkeling. Die ontwikkeling zou tot een toenemende intensiteit van kapitaal leiden waardoor het niveau van de winsten steeds meer onder druk zou komen te staan. Teneinde de winstvoet op een acceptabel niveau te houden zou het noodzakelijk zijn om concurrerend kapitaal te vernietigen. Vanuit dit perspectief gezien is de huidige golf van internationale schaalvergroting en megafusies onvermijdelijk. Ook de vernietiging van productiecapaciteit ten gevolge van gewapende conflicten zou in tijden van economische recessie een gunstig effect hebben op het investeringsklimaat.

Anderen leggen de nadruk op de permanente tegenstelling tussen kapitaal- en arbeidsinkomen. Het kapitalisme kan vanuit deze perceptie alleen voortbestaan wanneer het erin slaagt de inkomensverhoudingen steeds meer ten gunste van de kapitaalbezitters te trekken. Wanneer de factor arbeid daadwerkelijk voor zijn belangen op zou komen en de loonstrijd effectief zou voeren, zou het kapitalisme als systeem snel op haar grenzen stuiten. Onderzoekers uit deze traditie wijzen erop dat de bezittende klasse het wapen van de werkloosheid bewust hanteert om het loonpeil van werkenden onder druk te zetten. Ten gevolge van dit beleid zouden de kapitaalwinsten in een land als Nederland tussen 1975 en 1998 van 23 tot 36 procent gestegen zijn. Deze politiek zou er in belangrijke mate toe hebben bijgedragen dat het kapitalisme in Nederland uit een diep economisch dal omhoog heeft weten te klimmen. De prijs die de maatschappij daarvoor heeft moeten betalen is het ontstaan van een 'onderklasse', bestaande uit migranten, langdurig werklozen, arbeidsongeschikten en bijstandsmoeders, plus de verslonzing van de publieke sector (onderwijs, gezondheidszorg, openbaar vervoer, et cetera.).

Ten slotte is er een categorie kritische economen die aangeduid wordt met de term 'onderbestedingstheoretici'. Zij benadrukken dat het kapitalisme naar overproductie en crisis tendeert omdat de koopkracht geen gelijke tred zou kunnen houden met het aanbod van waren. Daardoor zouden overheden zich gedwongen zien om enorme hoeveelheden kapitaal te investeren in bijvoorbeeld de bewapeningsindustrie.

Hoewel deze drie stromingen verschillende theoretische verklaringsmodellen hanteren ten aanzien van de potentiële kwetsbaarheid van het kapitalistisch systeem, betreft het eerder accentverschillen dan fundamentele verschillen van inzicht. Critici van de markteconomie hebben met elkaar gemeen dat zij wijzen op de structurele kwetsbaarheid van het kapitalistisch systeem, die gebaseerd is op de tegenstelling tussen het privébezit van productiemiddelen en de privé-toeëigening van bedrijfswinsten versus de belangen van de gemeenschap. Daarnaast wijzen zij op de inherente dwang vanuit het kapitalisme om economische groei te realiseren door de concurrentie uit de markt te prijzen, wat zowel op sociaal vlak als op het gebied van natuur en milieu ernstige negatieve consequenties zou hebben.

Deterministische opvattingen als zou het kapitalistisch systeem zichzelf te gronde richten hebben de afgelopen decennia aan invloed verloren. Er wordt steeds meer nadruk gelegd op de 'subjectieve factor'. Structurele maatschappelijke veranderingen zijn alleen mogelijk wanneer een grote meerderheid van de bevolking zich bewust is van de discrepantie tussen het bestaande economisch en maatschappelijk systeem en de mogelijke alternatieven. Daarnaast dient er maatschappelijk en politiek een aanzienlijk draagvlak ontwikkeld te worden om die alternatieven in praktijk te kunnen brengen.